

Fejek és bővítményeik

A fejezet bevezetőjében említett nyelvi Lego-játékhoz, az egyeztetésen és a szórenden kívül, még egy fontos jelenséget meg kell érteni. Figyeljük meg a következő mondatokat:

- (a) *János kenyeret eszik.*
- (b) *Béla levest eszik.*
- (c) *Béla kenyeret evett tegnap.*
- (d) *János egyen levest!*
- (e) *A Béla által tegnap megevett kenyér.*
- (f) *A levesét épp megevő János.*

A magyar nyelv, akárcsak a világ többi nyelve, nem talál ki önálló nyelvi jeleket a felsorolt jelentések kifejezésére. A trükk az, hogy viszonylag absztrakt jelentésű szavakat kombinálunk egy-egy konkrét gondolat visszaadására. Jelen esetben az *enni* ige egy absztrakt cselekvést fejez ki. Azt, hogy ki mikor mit evett, úgy adhatjuk vissza, hogy alanyt, tárgyat, időhatározót kapcsolunk hozzá. Így kombinatorikusan megugrik a megfogalmazható gondolatok száma, hiszen 3 személynévvel (pl. *János, Béla, Mari*), 3 ételnévvvel (pl. *kenyér, leves, spenót*), 3 igével (pl. *megezi, szereti, kiköpi*) és 3 időhatározóval (pl. *most, tegnap, holnap*) mindjárt $3 \times 3 \times 3 \times 3 = 81$ különböző mondatot gyárthatunk. És akkor még nem is tértünk ki arra, hogy az igét ragozhatjuk, és ezáltal múlt és jövő idejű, felszólító és feltételes módú jelentéseket is ki tudunk fejezni, ahogy azt a fenti (c) és (d) példa illusztrálja. Az (e) és az (f) példák pedig azt mutatják meg, hogy ugyanez a kombinatorikai játék megismételhető a melléknévi igenévvvel is.

Hasonló történik akkor is, amikor jelzővel bővítünk egy főnevet: három melléknévvvel gazdagítva a szótárunkat (pl. *meleg, hideg, finom*) ismét megháromszorozhatjuk a lehetőségek számát: *János szereti a finom levest; Béla kiköpi a hideg spenótot*; stb. A nyelv azzal is gazdagítja a kifejezőkészségét, hogy olyan szerkezeteket enged meg, mint *a ház teteje, a szekrény teteje, a doboz teteje...*: a *teteje* szó bevezetésével egy csapásra nagyon sok tárgy egy részét megnevezhetővé teszi.

Vannak tehát olyan szavaink, amelyek „lyukasak”, és csak akkor válnak teljes értékűekké, ha a „lyukakat” más szavakkal betöltjük. Így az igék alanyt – a tranzitív igék alanyt és tárgyat is – várnak, nélkülük hiányos a jelentésük. A magyar *eszik* ige két jelentéssel is bír: egy intranzitív jelentéssel (‘táplálkozik’) és egy tranzitív jelentéssel (‘fogyaszt’). Előbbi esetben meg kell mondani, hogy *ki* eszik, utóbbi esetben pedig azt is, hogy *ki*, és azt is, hogy *mit* eszik. Ezeket a **kötelező bővítményeket** más néven **vonzatoknak** nevezzük. Az *adni* igenek három vonzata is van: *valaki valakinek valamit ad*. A *megy* ige esetén nem csak azt kell megmondani, hogy *ki* megy, hanem azt is, hogy *hova* megy. Időhatározóval azonban nem kötelező, csupán opcionális kiegészíteni ezeket a mondatokat, vagyis az időhatározó (ezekben a példákban) **szabad bővítmény**.

A jelzők hasonlóképpen módosítják a főnevet: *a leves elfogyasztása* (a birtokos jelző tárgyat fejez ki, részletesebben ld. az **X.X.** fejezet), *meleg leves, gyümölcsleves, a Béla által főzött leves* stb. A *doboz teteje, szekrény teteje* esetében azt látjuk, hogy „birtokos” jelző nélkül ezek a kifejezések éppúgy hiányosak, mint a *János ad* mondat, tárgy és részeshatározó nélkül. Vagyis azt látjuk, hogy néha a főneveknek is lehet **kötelező bővítményük**.

Egy absztrakciós szintet lépve, a nyelvészek úgy fogalmazzak: vannak **fejek**, amelyeknek vannak (kötelező és szabad) **bővítményei**. Fej lehet az ige, amelynek az alany, a tárgy és a határozók a bővítményei. Más szókapcsolatok esetében a főnév a fej, amelynek szintén lehetnek kötelező vonzatai és szabad módosítói. Az igékből képezett ige nevek és főnevek gyakran ugyanazokat a bővítményeket igénylik, még ha másképp is fejezzük ki őket:

(a) <i>felveszek egy inget</i>	(a felvett ruhanemű tárgyesetbe kerül)
(b) <i>az ing(nek a) felvétele</i>	(a felvett ruhanemű birtokos jelzővé válik)
(c) <i>a felvett ing</i>	(megfordul a jelző és a jelzett szó viszonya)

Mindhárom esetben adva van egy „cselekvést, létezés” kifejező szó (*felveszek, felvétel, felvett*), amely önmagában nem tartalmazza azt, amire ez a cselekvés „irányul” (a logikai, szemantikai tárgyát, „páciens”). Tehát ezt a hiányzó információ valamilyen módon – vonzat formájában – be kell illeszteni a nyelvi jelbe: például az ige tárgyaként vagy a főnév birtokos jelzőjeként.

A szintaxis építőkövei: összefoglalás

A nyelv tehát építőkövekből rakja össze a komplex jelentést. Ezek az építőkövek sok esetben egy fej és annak a vonzatai. Például az alábbi mondatban:

(a) *A nagy fiú tegnap felmászott a János által korábban lefestett kerítés tetejére.*

a *felmászott* igének két kötelező vonzata van: egy alany és egy irányhatározó (*ki* és *hova* mászott fel), valamint egy időhatározóval (*tegnap*), mint szabad bővítménnyel, még tovább módosítható. De maga az alany is egy olyan főnév, amely egy minőségjelzővel módosítva lett, míg az irányhatározó egy birtokosjelzőként megjelenő kötelező bővítményt (*kerítés*) igénylő szó (*tetejére*). Sőt, a *kerítés* szót is tovább módosítjuk: a *kerítés* egy korábban lezajlott *festési* cselekvésnek volt a tárgya. Ugyanezen cselekvésnek természetesen volt egy alanya is (*János*) és egy opcionális időhatározója (*korábban*).

Ezt a komplex jelentést egy hasonlóan komplikált mondattal fejezhetjük ki. A nyelv számos eszközzel rendelkezik, hogy az egyes építőköve-elemek közötti szemantikai (jelentésbeli) viszonyokat visszaadja. Ezen eszközök egyike a ragozás, például tárgyra a tárgyon. Egy másik eszköz az egyeztetés: mivel egy-egy nyelv csak bizonyos Lego-kockák között írja elő az egyeztetést, ezért abból, hogy mi mivel egyezik, és mi mivel *nem* egyezik, többé-kevésbé rekonstruálható, hogy mely építőelem mely másik építőelemmel milyen viszonyban áll. Végül, mivel a hangzó nyelv egy lineáris, időben zajló jelenség, ezért a szavak szórendje még egy eszközt jelent a szavak közötti viszonyok megjelenítésére.